

אפרים קנרפוגל

סוד, מאגיה ופרישות

במשנתם של בעלי התוספות

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

אפרים קרפוגל

סוד, מאגיה ופרישות
במשנתם של בעלי התוספות

אפרים קנרפוגל

סוד, מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות

תרגמה: רותי בריאליץ

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Originally published in English under the title
*'Peering through the Lattices':
Mystical, Magical and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*
by Ephraim Kanarfogel
© 2000 by Wayne State University Press, Detroit, MI
Hebrew translation published by the arrangement with
Wayne State University Press

המערכת המדעית
פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), מר צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן, פרופ' רוברט ליברלס,
ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכזת המערכת: מעין אבינרי־בהון

הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 978-965-227-284-3
מספר קטלוגי 185-608
© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שזר לתולדות ישראל (ע"ר), תשע"א
© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History (R.A.),
Jerusalem

Printed in Israel, 2011

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז ולמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

לזכר נשמתם
של ר' משה אריה
וגיטל לאה גולדשטיין ז"ל

תוכן העניינים

9

פתח דבר

11 הקדמה: עולמם הרוחני של בעלי התוספות באספקלריה של המחקר

21 פרק ראשון: סגפנות, חסידות ופרישות

21 גישתם של חסידי אשכנז

23 אותות ראשונים לחסידות לפני תתנ"ו

העדויות מכתבי בעלי התוספות במאה הי"ב ומן

27 הספרות הרבנית

40 בית המדרש באיוורא, רבנו יונה ור' משה מקוצי

58 מעמדו של ר' יצחק מקורביל

68 פרק שני: מגמות פייטיסטיות בתפילה ובפולחן

68 מצרפת לאשכנז

80 חסידות בהקשר הלכתי

84 מהר"ם מרוטנבורג ואנשי חוגו

91 מהפרישות אל המאגיה

פרק שלישי: מיסטיקה ומאגיה: מסורות שלפני תתנ"ו ותגובתם של ראשוני

96 בעלי התוספות

96 המצב במגנצא

104 עמדתו של רש"י

114 רשב"ם וראב"ן

121 רבנו תם

137	פרק רביעי: בין בעלי התוספות להסידר אשכנז
137	תלמידי רבנו תם
151	ר' יהודה החסיד ובני חוגו
162	פרק חמישי: שילוב והרחבה
162	המפנה במאה הי"ג
170	סוף תקופת בעלי התוספות
184	פרק שישי: מסקנות והשתמעויות
190	נספח: חכמי אשכנז, בעלי התוספות והסידר אשכנז
193	רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
245	מפתחות
245	מפתח כתבי היד
255	מפתח השמות והעניינים

פתח דבר

בעלי התוספות, שפעלו באירופה הצפונית במאות הי"ב והי"ג, חידשו ושינו בצורה מהותית ומשמעותית את סדרי הלימוד והעיון בתחום התלמוד וההלכה. הם טיפחו את מפעלם התלמודי הכביר, שהטיב את חותמו לדורות, בין כתלי הישיבות שבראשותם, ובשונה מעמיתיהם בספרד ובפרובנס התרחקו מנתיבי המדע וההגות הפילוסופית. ואמנם, לא היו לבעלי התוספות קשרים פורמליים עם גדולי המחשבה והחקיקה של החברה הנוצרית בזמנם ובסביבתם – שנודעו כמובילי הרנסנס של המאה הי"ב – על אף שמפגשים או קשרים אישיים בין חכמי אשכנז לבין המורים וההוגים בחברה הנוצרית היו גם הם. הם היו הן במישור העסקי והן במישור הלימודי, הפולמוסי או האינטלקטואלי.

עד כה מקובל היה לחשוב שבעלי התוספות וממשיכיהם לא עסקו בתורת הסוד ובהנהגותיה. המחקר הנוכחי בא להפריך הנחה זו. ממגוון רב של מקורות (ברובם טמונים עדיין בכתבי יד) עולה שחלק ניכר מבעלי התוספות עסקו בהנהגות של פרישות (אסקיזה) וחסידות ונטו במידה זו או אחרת לענייני מיסטיקה ומאגיה. מעורבותם בכל התחומים האלה, שורשיה נעוצים בתקופה הקדומה של יהדות אשכנז, במאות הי' והי"א. כך למשל ספרות ההיכלות שימשה צינור חשוב לתורת הסוד וענפיה באשכנז במשך כל תקופת ימי הביניים.

כמו כן, נראה שהפרישות וחלקים מסוימים מתורת הסוד, שנהוג לייחסם לחסידי אשכנז החל באמצע המאה הי"ב, חלחלו אל תוך התרבות הרבנית האשכנזית כבר במאה הקודמת, בעיקר במגנצא. אף שרשב"ם ואחיו רבנו תם, וכמוהם אחרים מבין ראשוני בעלי התוספות בצפון צרפת ובגרמניה, דאגו והשתדלו להרחיק או להצניע ענייני סוד ופרישות מסדר היום של הבאים אחריהם, כמה מתלמידיהם דווקא חזרו לעסוק בתחומים האלה. במאה הי"ג, עם פריחתה של חסידות אשכנז וביוזמתה, גברה והלכה ההתעניינות בסוד, במאגיה ובפרישות בעולם התורה האשכנזי בכלל.

מנקודת ראות זו, המרחיבה את תחומי התעניינותם של בעלי התוספות, יש לשקול מחדש את מעמדם בקרב גדולי התורה בני זמנם במקומות אחרים, שזרכו את לימוד התלמוד וההלכה עם העיסוק במחשבת ישראל או בקבלה. באספקלריה זו אפשר גם להבין ולהעריך מחדש את התעסקותם של חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים בפרישות ובענייני תורת הסוד.

ספר זה מתורגם מן המקור באנגלית ('Peering through the Lattices')

אור בהוצאת Wayne State University Press בשנת תש"ס. במהדורה העברית ניתוספו תיקונים ועדכונים קלים בלבד, על-פי מקורות ומחקרים שיצאו לאור מאז הופעת הספר במקור. כמו כן הכללתי ברשימה הביבליוגרפית כמה מאמרים, פרי עטי ומשל חוקרים אחרים, שפורסמו לאחרונה ומן הראוי לתת עליהם את הדעת בהקשר הנוכחי. מרכזיותם של כתבי היד המאוזכרים בספר זה לצורך ענייננו משתקפת במפתח המפורט שלהם, הפורש יריעה רחבה ומגוונת. לבסוף עליי לציין שמשיקולי עריכה השמטתי בנוסח העברי כמה וכמה הערות (או חלקי הערות) העוסקות בעיקר בתיאורי כתבי יד מסוימים.

חובה נעימה עד מאוד היא לי להודות לרותי בר-אילן, ששקדה על התרגום בדעת ובטוב טעם והוציאה מתחת ידה דבר מתוקן. כמו כן אני אסיר תודה למרכז זלמן שזר, למנהלו מר צבי יקותיאל, למרצות של מערכת הפרסומים גב' מעין אבינרי-רבהון ולמביא לבית הדפוס מר יחזקאל חובב, שטרחו ועמלו בחכמה ובמקצועיות רבה בכדי להביא את הספר הזה לקורא העברי. תודה גם ליונתן מאיר שהכין את מפתח השמות והעניינים. מילגות שנתקבלו משיבה יוניברסיטי סייעו רבות במימון התרגום וההוצאה לאור, ואני מודה לרקטור האוניברסיטה פרופ' מורטון לוונגרוב ולדיקנית קרן ביקון על תמיכתם והתעניינותם.

אשתי היקרה דבורה וילדינו היקרים עומדים תמיד לימיני, ואני אסיר תודה להם הרבה יותר מכפי שאוכל לתאר. נכדינו יהודה ברק, זכריה אלון ויונתן בועז מילגרם, ואליענה, יהודית שירה ושלמה עזרא הכהן קנרפוגל מתוקים מדבש, ומעניקים לנו נחת וחיוק בכל יום. כולם יעמדו על הברכה.

דודי ודודתי היקרים, אברהם וגיטל גולדשטיין ויצחק ואביגיל קנריק, והורי היקרים, אברהם אליעזר הכהן ועטיה חנה קנרפוגל, עזרו אף הם בהוצאת הספר לאור. מהדורתו העברית מוקדשת לזכרם ולעילוי נשמתם של סבא וסבתא, משה אריה וגיטל לאה גולדשטיין, דמויות יהודיות בולטות, חובבי ארץ ישראל ומדינת ישראל, שרישומן חקוק בלבבנו. יהי זכרם ברוך.

אדר ראשון תשע"א

הקדמה:

עולמם הרוחני של בעלי התוספות באספקלריה של המחקר

בעלי התוספות לא ירשו מסורת פילוסופית ואף היו מנותקים במידה רבה מההתפתחויות ומהתמורות שחלו בתחומי הפילוסופיה וההגות הדתית בחברה הנוצרית בימיהם.¹ חוקרים שעסקו ביצירה הרוחנית והספרותית של בעלי התוספות ייחסו להם תפקיד מוגבל ביותר גם בתחום לימודי המיסטיקה או האוטוטיקה. לדעת חוקרים אלה, רק חסידי אשכנז, בני זמנם של בעלי התוספות, התעמקו בתורת הסוד.²

אפרים אורבך, כותב קורותיהם של בעלי התוספות בזמננו, מקדיש קרוב לעשרים וחמישה עמודים ביצירתו בת 770 העמודים, "בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם", למנהיג חסידי אשכנז, ר' אלעזר מוורמס. לא רק מספר תוספות חיבר ר' אלעזר, אלא גם חיבור הלכתי, הוא "ספר רקח", וכן קבצים שונים של פסקי הלכה. אמנם "ספר רקח" קרוב יותר לרוחה של ספרות דבי רש"י מחיבורים אחרים של בעלי התוספות מן המאה ה"ג. אף על פי כן, פסיקותיו ופסקיו הכתובים של ר' אלעזר בהלכה זכו להערכה רבה מצד כמה וכמה בעלי תוספות באשכנז. ואולם, כבר בתחילת תיאורו כותב אורבך ששילוב תורת הנגלה עם תורת הנסתר על פי שיטתו של ר' אלעזר מוורמס לא מצא לו ממשיכים בין בעלי התוספות והפוסקים שלאחריו באשכנז, אף שהייתה לו השפעה מסיימת על חכמים בדורות הבאים. בכך כיוון אורבך ככול הנראה לקבוצת התלמידים הקטנה של ר' אלעזר, ובמיוחד לר' אברהם בן עזריאל מביהם, הנזכר כמה וכמה פעמים בדבריו של אורבך על ר' אלעזר.³

1 ראו קנרפוגל, חינוך וחברה, עמ' 98-110. השו" פרוידנטל, המדע, עמ' 599-601; ספטימוס, תרבות במערב, עמ' 50-51, 65-64; רודרמן, מחשבה ומדע, עמ' 45-47, 55-59; וראו להלן, פרק ג, הערה 70, פרק ד, הערה 40. על הרציונליזם באשכנז של ימי הביניים ראו להלן, פרק ג, הערות 67-69, 72, 75, 86.

2 ראו למשל גרין, דברי ימי ישראל, ד, עמ' 270-278; גידמן, התורה והחיים, א, עמ' 117-139; ווייס, דור ודורשיו, עמ' 298-312; אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 1-20; בארון, היסטוריה, ה, עמ' 49-56; ו, עמ' 42-45; בן-ששון, תולדות ישראל, ב, עמ' 525-527, 545-553; השו" קנרפוגל, עליית רבנים, עמ' 210-211.

3 ראו אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 388-411. גם במהדורה המדעית של ערוגת הבשם – פירוש המקיף של ר' אברהם בן עזריאל על התפילה ועל הפיוט – רומז אורבך (בכמה מקומות) על כך שר' אלעזר מוורמס ותלמידיו ר' אברהם, שהרבו לעסוק בתורת הנסתר ובפרשנות השואבת ממנה,

לקראת סוף דיונו בר' אלעזר מציין אורבך שהשפעתו של חכם זה בהפצת לימוד תורה המביא לחסידות לא הוגבלה לחוג חבריו ותלמידיו של ר' אלעזר באשכנז אלא הגיעה אף לצפון צרפת ואפילו לספרד. כאסמכתא לכך מביא אורבך את דבריו של הרמב"ן באיגרתו הידועה, "טרם אענה אני שוגג", שנכתבה סמוך לשנת 1232 והופנתה לרבני צרפת בהקשר של המחלוקת על כתבי הרמב"ם. הרמב"ן כותב באיגרת זו שאחד מחיבוריו של ר' אלעזר על סוד הייחוד הגיע אליו לספרד וכי חיבור זה מצוי גם בצפון צרפת. בהמשך דבריו מצביע אורבך על השפעת תורת הסוד של ר' אלעזר על חוגי המקובלים בפירובאנס. הוא מסיק כי "ספריו היו נפוצים בצרפת, כעדותו של הרמב"ן, הגם שאין מרבים להזכיר את שמו במפורש". כן הוא קובע, מבלי להצביע על דוגמאות מפורשות, שכתביו ההלכתיים של ר' אלעזר תרמו לעיצוב צבינה של חסידות אשכנז ודמותו של החסיד, כגון "תמימות וצדקות פשוטה, אהבת תורה ומצווה, תוך מסירות לכל תג ותג של מנהג, יחד עם תשוקה גדולה לגלות בהם מובן פנימי וסודו של העולם וההווה".⁴

את מורו של ר' אלעזר, ר' יהודה החסיד, מזכיר אורבך רק בדרך אגב, בעיקר מכיוון שר' יהודה כמעט שלא כתב דבר בתחום ההלכה או פרשנות הש"ס. גם תשובותיו של ר' יהודה ששרדו, כותב אורבך, עוסקות כמעט בלבדית ב"קביעת מנהגים ומשנת חסידים" ולא במשא ומתן של ההלכה ובליבון סוגיות תלמודיות. הוא גם מצביע על השוני הרב בגישותיהם של ר' יהודה החסיד ושל בעל התוספות ר' יצחק "אור זרוע" מוינה לאותה סוגיה דתית ובדרכי ההנמקה שלהם.⁵

האזכורים לתורת הסוד ולקבלה המפורזים פה ושם בחיבורו של אורבך מתייחסים על פי רוב לחסידי אשכנז או לחבריהם ולתלמידיהם.⁶ גם באותם מקרים ספורים שבהם

השתייכו לחוג מבודד יחסית, ולא היה הרבה מן המשותף ביניהם לבין אותם בעלי התוספות שנודעו בתחום זה; וראו עוד להלן, הערה 12. על כתביו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמס ראו גם עמנואל, דרשה לפסח, עמ' 1-41.

4 אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 408-409.

5 אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 390-392. להשוואה זו נודעת משמעות יתרה לאור העובדה, שאצל יהודה החסיד (ואצל ר' אלעזר מוורמס) למד ר' יצחק "בעיקר ענייני חסידות". ראו שם, עמ' 437-439, ולהלן, פרק א, הערה 16. ראו גם אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 412-413, לתשובתו של ר' שמחה משפירא לשאלה של ר' יהודה; אורבך מציין חילופי דברים אלה כ"דוגמה נוספת להבדל שבין הפוסק המתיר מכוח ההלכה לבין החסיד החושש ונוטה לאסור לא מכוח ההלכה אלא מכוח היראה". השוו להלן, פרק ב, הערה 16. אורבך דן בקצרה גם באביו של ר' יהודה, ר' שמואל החסיד (שם, עמ' 192-195), בהקשר של ההנהגה הרבנית בשפירא במחצית הראשונה של המאה ה"ב.

6 מפתח העניינים מייחד למנוחים "חסידות/חסידים" אחד עשר ערכים (לבד משבעה עשר ערכים הנוגעים ספציפית ל"חסידי אשכנז"), כאשר רובם עוסקים במיוחד בחסידי אשכנז – וללא התייחסות כלשהי לבעלי התוספות. למנוח "קבלה" מייחד המפתח ארבעה עשר ערכים, אף הם

מאשר אורבך שמן הסתם שיקולים של "חסידות" או "תורת הסוד" השפיעו על אחד מבעלי התוספות, הוא נוטה להמעיט בחשיבותם של שיקולים אלה.⁷ מדיונו של אורבך משתמע שבעלי התוספות לא גילו עניין של ממש בתורת הסוד, ואף לא קיבלו הכשרה בתחום זה; כך גם באשר לעיסוקים מעין-מיסטיים, כגון המאגיה.⁸ אפיון זה מתיישב היטב עם השקפתו של אורבך בדבר מיעוט מעורבותם של חז"ל בתחומים אלה, ובמיוחד עם קביעתו שספרות המרכבה נהוותה בזירה שמחוץ לזו של ספרות התלמוד והגותו.⁹ מאידך גיסא, חוקרי תורת הסוד של חסידי אשכנז כמעט שאינם מזכירים בעלי תוספות כלשהם.¹⁰ אכן, עד לאחרונה גם מי שביקשו לאפיין את משנתם ואת עיסוקיהם

הלקם קשורים לחסידי אשכנז. השוו אורבך, בעלי התוספות, ב, עמ' 586, הערה 2. אורבך היה כמובן ער למשנה האזוטרית שביסוד פירושיהם של חסידי אשכנז לתפילה ולפיוט; ראו הנ"ל, ערוגת הבשם, ד, עמ' 73-111.

7 ראו למשל אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 150-151 (על ר' יעקב מקורביל); א, עמ' 161 (על ר' אליעזר ממין); א, עמ' 387-388 (על ראבי"ה); ב, עמ' 522, 547, 564 (על מהר"ם מרטנבורג). לנשיותי הנרחבות של הר"י לענייני סוד וחסידות מקדיש אורבך פחות משני עמודים (א, עמ' 237-239). ראו גם שם, עמ' 199 (והשוו אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 99-100, הערה 75) ביחס לר' יצחק בן מרדכי מרגנסבורג; וראו להלן, פרק ד, הערות 23, 29.

8 מפתח העניינים מיוחד למנוח "קבלה" ערך אחד או שניים העוסקים במאגיה וכולל, בנוסף, את הערכים "כישוף", "מזלות", "השם המפורש" (בשימוש מאגי) ו"שדים" – וכן שלושה ערכים העוסקים ב"מחשבי הקץ", אף שאחד מהם נוגע לחישוב שאינו מיסטי או מאגי. השוו תשובות ופסקים (קופפר), עמ' 310, הערה 3; אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 110, הערה 30; ולהלן, פרק ד, הערה 38.

ראוי להזכיר כאן שכבר יעקב זוסמן הדגיש את הצורך בהערכה מדויקת יותר של השפעת חסידות אשכנז על ההיסטוריה האינטלקטואלית של אשכנז בימי הביניים; ראו זוסמן, אורבך ומפעלו, עמ' 61, הערה 105. בעניין הישיבה באיורא ראו שם, עמ' 34, הערה 48; והשוו להלן, הערה 22. (ראו גם דבריו של זוסמן שם, עמ' 39-40, 47-54, בעניין הגישה שנקט אורבך בהשוואת שיטותיהם וכתביהם של בעלי התוספות בצפון צרפת ושל עמיתיהם באשכנז; והשוו להלן, פרק ב, הערה 27.) אמנם מתקבל הרושם שבמהדורה המתוקנת של חיבורו (תש"ם) הקדיש אורבך תשומת לב רבה יותר לסוגיות אלה מאשר במהדורה הראשונה (תשט"ו).

9 ראו למשל אורבך, המסורות; הנ"ל, חז"ל, עמ' 81-114, 161-175; והשוו הנ"ל, אסקזים; הנ"ל, חז"ל, עמ' 384-396. ראו גם הערכותיו של זוסמן, אורבך ומפעלו, עמ' 73-74, הערה 148; עמ' 77-78, הערה 151; וולפסון, אספקלריה, עמ' 78, 122; דן, חכם ח"ן, עמ' 7-8; הנ"ל, שלושה ספרים, עמ' 538.

10 ראו למשל דן, תורת הסוד. בעמ' 66 ו-188 דן מזכיר את ר' יצחק בן משה אור זרוע, ששימר בספרו יסודות מתורת הסוד של חסידי אשכנז, ובעמ' 78 הוא מתייחס לר' יעקב (בן אשר) בעל הטורים, המציין פירושים של חסידי אשכנז לתפילה ברוח תורת הסוד. גרשם שלום אינו מזכיר כלל את בעלי התוספות בפרק על חסידי אשכנז בחיבורו הקלסי (הנ"ל, זרמים עיקריים), והתעלמות כמעט מוחלטת מבעלי התוספות מאפיינת גם את גרצנינגר ודן, מיסטיקה ומאגיה. השוו שלום, מקורות הקבלה, עמ' 239-240, 249-251; אידל, היבטים חדשים, עמ' 108-109; וולפסון, אספקלריה, עמ' 111, 191.

של חסידי אשכנז בתורת הנגלה לא הבחינו בזיקה כלשהי ביניהם לבין בעלי התוספות. אמנם יצחק בער, במחקרו הארוך על "ספר חסידים" ועל חסידות אשכנז, מזכיר את מרכזיותו של העיסוק בתלמוד באשכנז;¹¹ ברם, עד שנות השבעים של המאה ה' הדיונים בחסידי אשכנז לא הקדישו תשומת לב למפעלם של בעלי התוספות. מחקרים שפורסמו בעשור ההוא טענו כי היבטים חשובים בביקורת הנרחבת של חסידי אשכנז על דרכי הלימוד של התלמוד וההלכה, ואף על מנהגי תפילה, כוונו למעשה נגד בעלי התלמוד באשכנז, כולל בעלי התוספות, וזאת בין במובלע ובין במפורש בשמם. חסידי אשכנז תבעו במפגיע, בין היתר, לאמץ חילופי נוסח ומנהגים מסוימים בתפילה, לטפח את הפיוט ואת פרשנותו, להרחיב את לימוד המקרא, ולכוון את לימוד התלמוד במידה יתרה להסקת מסקנות מעשיות בהלכה במקום לעסוק בתרגולת דיאלקטית משולחת רסן. עם זאת, גם במחקרים אלה נותרו חסידי אשכנז באופן כללי מחוץ לחוגי בעלי התוספות, ולהיפך, ושתי הקבוצות תוארו כמסוכסכות זו עם זו במידת-מה.¹²

נוסף על כך, מקובל היה לחשוב שגם אם כמה מחכמי אשכנז בתקופה שלפני פרעות תתנ"ו נתנו מעייניהם בתורת הסוד, התעניינות זו פסחה על חכמי ההלכה בצפון צרפת של המאה ה'ב, אשר שינו את פניו של לימוד התלמוד לאחר מסע הצלב הראשון. ההנחה הרווחת במחקר הייתה שרק חסידי אשכנז המשיכו לעסוק בתחום הנסתר, מתוך שאיפה מודעת לשוב אל דפוסים או דגמים קודמים של רוחניות. (אכן ניתן להבחין בהשפעתם של ערכי תורה מסוימים שמלפני מסעי הצלב גם בביקורתם האמורה של חסידי אשכנז על לימוד תורת הנגלה.) יתר על כן, ר' יהודה החסיד היה צאצא ישיר של בני קלונימוס, משפחה מובילה מאותה תקופה טרום-צלבנית, שידעוניהם בתורת הסוד מתועדות היטב. אין ספק שהתבטאויותיהם בכתב של חסידי אשכנז בדבר חשיבות הייחוס בנישואין ובהקשרים חברתיים אחרים נבעו מהיותם ממוצא אשכנזי מיוחס.¹³

11 בער, ספר חסידים, עמ' 10–14; 18–19, ליד ההפניה להערה 38.

12 בן-ששון, חלוקת קניינים, עמ' 77–79; סולובייצ'ק, שלושה נושאים; תא-שמע, תלמוד תורה. ראו גם הנ"ל, הנגלה שבנסתר, עמ' 104, הערה 101; קנרפוגל, חינוך וחברה, עמ' 159–170; והשוו מרקוס, חסידות וחברה, עמ' 102–105.

13 ראו גרוסמן, ייחוס משפחה, עמ' כ-כא; הנ"ל, חכמי אשכנז, עמ' 29–48, 86–92, 408–409, 438–439; סולובייצ'ק, שלושה נושאים, עמ' 336–337, 345–354. מתשובתו הנודעת של מהרש"ל (ר' שלמה לוריא), סי' כט – שבה הוא מביא רשימה ותיאור קצר של רבים מגדולי בעלי התוספות ולאחר-מכן רשימה של בני קלונימוס ושל חסידי אשכנז המבליטה את מעורבותם בתורת הסוד – נוצר הרשעם שחסידי אשכנז ובעלי התוספות היו שתי קבוצות נפרדות במהותן. אולם ראוי לציין שמהרש"ל, על פי הודאתו, שאב את המידע שלו משני מקורות שונים בעלי מוקדים שונים. המקור הראשון ("אעתיק לך מה שמצאתי הועתק") הוא חיבור משלהי המאה ה'ג או מתחילת המאה ה'ד, המצוי גם בידניו, בחילופי נוסחאות אחרים, בכ"י בודלי 847, דף

ההנחה בדבר המרחק בין בעלי התוספות לבין חסידי אשכנז נשענה גם על מספר גורמים אחרים. אין זו משימה קלה כלל לזהות את אלה שדבקו במשנתם של מנהיגי חסידות אשכנז, כגון ר' שמואל החסיד, ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס, שכן אישים בולטים אלה אינם מייצגים גישה אחידה. על פי "ספר חסידים", הוא החיבור העיקרי של חסידות אשכנז בתחום הנגלה, נראה שמספר החסידים בכל מקום היה קטן.¹⁴ אף שבעל התוספות ר' שמשון משנץ היה מודע לטלית המיוחדת שלבשו חסידי אשכנז,¹⁵ נראה שקהילות נפרדות של חסידים לא נתהוו. ולא זו בלבד, אלא שאין זכר בספרות הרבנית של אשכנז למאבקים בין חסידים לשאינם חסידים, אף שאלה האחרונים מוזכרים במפורש ב"ספר חסידים" ובכתבים אחרים של חסידות אשכנז.¹⁶ לדברי ר' אלעזר מוורמס, לא נותר לו למי להוריש את תורת הסוד של חסידות אשכנז, אך מהמחקרים האחרונים עולה דווקא שהיו לו תלמידים בתחום זה.¹⁷

המבקש לזהות תלמידים של חסידי אשכנז חייב להבחין בין מי שנמשכו אל שיטות או דוקטרינות חסידיות מסוימות, לבין מי שנמנו עם חוגי החסידים במלוא מובן המילה. הבחנה מעילה אחרת שנעשתה מכבר מגידה את הגישה הכיתתית שדגל בה ר' יהודה החסיד, אשר גרר דפוסים קיצוניים יותר של כפרה ופרישות, עם שיטת ההתפתחות האישית של ר' אלעזר מוורמס (שלא רק חיבר את "ספר רקח" אלא היה גם בין החותמים על "תקנות שו"ם"), שהלמה יותר את מנהגי החברה ומוסדותיה בעת ההיא.¹⁸ לכאורה,

36א-36ב. אני מודה לד"ר אברהם דוד, שהואיל למסור לי תעתיק שהכין מהטקסט הכלול בכתב היד. השוו אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 253, הערה 4; עמ' 321, הערה 17. על תיארוך טקסט זה ראו אפשטיין, ליקוטים, עמ' 129-130. אפשטיין מייחס את הגרסה המובאת אצל מהרש"ל לתלמיד של ר' מאיר מרוטנבורג, אולי ר' אשר בן יחיאל. המקור השני שמציין המהרש"ל ("שוב מצאתי") הוא שלשלת קבלה ממשפחת קלונימוס, הדומה ברובה לקטעים בפירוש התפילה האזוטרית של ר' אלעזר מוורמס. ראו הרקח, פירושים לסידור, א, עמ' רכה-רכט; והשוו גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 31-32, 44-47. כך, היעדר כל מתאם בין השמות בשתי הרשימות שהעתיק מהרש"ל בתשובתו מעיד על מוצאן השונה של הרשימות ואין בו משום קביעה מצד מהרש"ל (או עורך כלשהו שקדם לו) בדבר היחסים (או היעדר היחסים) בין החכמים המצוינים ברשימות אלה.

14 ראו למשל כ"ץ, יהודים וגויים, עמ' 103; שלום, סוגי חסידות, עמ' 344; סולובייצ'יק, שלושה נושאים, עמ' 336-338; והשוו הג"ל, לתאריך חיבורו; אלכסנדר-פריזר, החוטא החסיד, עמ' 8-4.

15 ראו תשובתו: תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, סי' רפז.

16 ראו דן, חסידות אשכנז; מרקוס, המשמעות ההיסטורית.

17 ראו למשל אברמס, ההתהוות הספרותית; תא-שמע, משהו.

18 ראו למשל מרקוס, חסידות וחברה, עמ' 54-74, 109-120, 127-129; הג"ל, הפצת פרשנות, עמ' 15-21; השוו סולובייצ'יק, שלושה נושאים, עמ' 347-349; קנרפוגל, לימוד המקרא, עמ' 166, הערה 61.

בעלי התוספות, שפעלו באירופה הצפונית במאות ה-12 וה-13, שינו את סדרי הלימוד של התלמוד ושל ההלכה. מפעלם התלמודי הכביר, שהטביע את חותמו לדורות, נוצר בין כותלי ישיבותיהם, והם התרחקו מנתיבי המדע וההגות הפילוסופית. מקובלת הייתה ההנחה, שבעלי התוספות וממשיכיהם לא עסקו בתורת הסוד ובהנהגותיה. **סוד, מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות** בא להפריך הנחה זו. על פי מגוון רחב של מקורות, רובם השמורים עדיין בכתבי יד, מסיק המחבר שרבים מבעלי התוספות עסקו בהנהגות של פרישות וחסידות ונטו במידה זו או אחרת לענייני מיסטיקה ומאגיה.

לא כל בעלי התוספות היו בעלי סוד, אך קצתם עסקו בניתוחים של השם המפורש ושל שמות המלאכים ותפקודיהם, בסוגים שונים של השבעות ושאלות חלום, בתפילות תאורגיות, וכן בחוויות נבואיות למחצה, שבאמצעותן נמסרו חישובי קץ משיחיים והדרכה אזורית. **סוד, מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות** אינו דן בבעלי התוספות בלבד. הוא בוחן את מסורות הסוד באשכנז הקדומה, במאות ה-10 וה-11, שניזונו מספרות ההיכלות, את היחס של בעלי התוספות לחסידי אשכנז, ואת תחום הסוד והמאגיה באשכנז ובצרפת עד המאה ה-13.

המחבר, **אפרים קנרפוגל**, הוא פרופסור מן המניין בחוג להיסטוריה של עם ישראל בישיבה יוניברסיטי בניו יורק, ומופקד על הקתדרה ע"ש אסתר (בילי) עברי. פרסם למעלה משישים מחקרים בהיסטוריה האינטלקטואלית של היהודים בימי הביניים ובתולדות הספרות והתרבות הרבנית באשכנז, ובהם חמישה ספרים. על ספרו 'החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים' זכה בפרס היוקרתי National Jewish Book Award; ספר זה תורגם לעברית (הוצאת הקיבוץ המאוחד).

על העטיפה: קיבוץ חכמים בבית כנסת, מנטובה 1435; ארבעה טורים, כ"י וטיקן, Ross. 555, 12v © ספריית הוותיקן

0 0185000608 8
דאנאקוד 185-608